

COVES I BALMES EN L'IMAGINARI COL·LECTIU DE LA VALL D'UIXÓ

Josep V. Font i Ten
Manuel F. Navarro i del Alar
Centre d'Estudis Vallers

El terme municipal de la Vall d'Uixó ocupa una extensió relativament gran, 67 km², i més de la meitat d'aquesta superfície és muntanyosa, la qual cosa facilita amagatalls abundants i formes singulars que estimulen la imaginació.

Així, si no és estrany que un rocam que de lluny recorda un bec siga batejat com el Bec d'Àguila, tampoc no sorprèn que un altre rocam es conega com la Boca de Fardatxo, perquè, certament, vist d'un cert angle fa pensar en un rèptil. Fent un pas més avant, l'accident del relleu o el seu nom s'expliquen mitjançant una història, que és sens dubte imaginada en alguns casos (el fardatxo de pedra que recordàvem apareix com a conseqüència de la venjança d'una bruixa llançada a la mar), però en uns altres podria haver tingut una base real, com en el cas d'un cingle especialment cridaner el nom del qual, penya de la Nòvia, s'atribueix a l'amor entre un moro i una cristiana que acaba, no podia ser d'una altra manera, tràgicament, amb la parella llançant-se daltabaix del precipici. Tanmateix, la profusió de noms semblants a aquest (i explicats de maneres similars), fa pensar que ens trobem davant una imitació i que, si mai ocorregué aquesta tragèdia, no fou precisament al nostre poble.

A vegades el camí que duu a l'explicació és més imaginatiu. Que una font es diga "de la Servera" respon, òbviament, a la presència d'aquest arbre. Fins ací no hi ha res d'original. Però sí que ho és, d'original, que aquest arbre hi siga perquè les llàgrimes d'un infant, dolces i aspres, han fet créixer un arbre de fruit també dolç i aspre alhora: és a dir, una servera.

Ara bé: de tots els accidents, cap millor que les coves i les balmes perquè la imaginació es dispare. I a la Vall d'Uixó n'hi ha unes quantes. La més famosa, sens dubte, és la font de Sant Josep, un riu subterrani d'origen desconegut que surt a l'exterior per una cova.

Cal afegir encara algunes circumstàncies que han crescut la imaginació dels vallers. La Vall d'Uixó fou evacuada el mes de juny del 1938 per a protegir la població dels bombardaments feixistes. Confiant que l'evacuació duraria pocs dies, gran part de les famílies es van amagar per les muntanyes del voltant. Aprofitaren les coves existents i n'obriren de noves per a fer refugis. Per exemple, a la muntanya de Martonell hi ha dues coves que arribaren a albergar dues-centes persones; sobretot a la cova fonda, perquè la plana és més pròpiament una balma. Però hi hagué moltes altres coves que es feren famoses, com les mines de Terreta, la coveta de Rúbio i la cova de l'Ametla. Algunes famílies valleres, veient que el front de guerra s'establia a la Vall d'Uixó, fugiren per la muntanya al poble veí de Fondegulla i s'allotjaren

a la cova de Sant Vicent, de dimensions i aflluència humana comparables a la de Martonell. Al cap d'uns dies, tothom hagué d'evacuar cap a València i no pogueren tornar a la Vall fins deu mesos més tard, en acabar la guerra. Amb tot això, la imatge de coves i refugis, a la vila i pel terme, es feu habitual i no era estrany (han passat vuitanta anys) sentir protagonistes d'aquelles peripècies explicant que en tal cova hi va haver un part o que en tal altra prepararen l'enterrament d'un infant que, al darrer instant, quan anaven a ficar-lo dins un taüt improvisat, va reviscolar i va recuperar la salut.

I plovia sobre banyat perquè mig segle abans, l'estiu del 1874, la Vall d'Uixó també havia sigut evacuada durant la tercera guerra carlista, per l'amenaça dels escamots rebels.

Amb això, doncs, tenim diversos ingredients de caràcter històric que adoben el terreny per a la llegenda: escamots carlins (que després seran roders), coves i refugis.

I ens falta encara una altra consideració, també històrica. Des de temps immemorials, l'aigua de la font de Sant Josep, canalitzada amb una séquia de més de tres quilòmetres de llargada, arribava al poble i el travessava de ponent a llevant. Cal suposar que, en origen, aquella séquia anava descoberta i que per a vèncer desnivells calgué excavar rases. Amb el temps, hom construí damunt aquelles rases i en alguns punts la séquia arribà a ser subterrània, fins a cinc metres sota terra. Per a arribar-hi, és clar, es feren escales que baixaven des de l'interior de les cases. La séquia fou anul·lada fa prop de seixanta anys, però deixà un record de túnels i galeries subterrànies que, com veurem més avant, feren més versemblant alguna llegenda.

De les llegendes que hem pogut arreplegar a la Vall d'Uixó, en comentarem cinc que tenen presència de coves o túnels secrets.

La serp Capnevat

Aquesta llegenda la protagonitzen dos personatges que podrien haver sigut reals. Dos roders, fugitius de les guerres carlines, s'amaguen en una cova de la Vall d'Uixó uns quants dies i s'enfronten a una criatura impossible. El paper de la cova és irrellevant, es diu que és una cova que està "pels riscles de Font de Cabres", sense més detalls, però realment, no tens gens d'importància per a l'acció, podria ser qualsevol cova; més encara, podria ser una caseta de camp abandonada. D'altra banda, a Font de Cabres no hi ha cap cova que pugui albergar dues persones mínimament.

La criatura amb què s'enfronten els roders no sols és famosa a la Vall: es tracta de Capnevat, una serp de cabellera blanca que a les nits entra a les cases on hi ha un lactant, adorm la mare amb la mirada i es posa a mamar; perquè el lactant no ploï, li dona a xuclar la punta de la cua. L'endemà la mare no recorda res, però va perdent forces dia a dia. La manera de descobrir que és una serp la responsable demostra molt d'enginy: escampen farina al voltant de la mare i l'endemà s'hi queda marcat el

rastre de la serp. Els roders mataran la serp d'una manera també enginyosa. Un d'ells s'amaga en un bocoi on han recolzat un espill de grans dimensions. Per un forat que travessa el bocoi i l'espill trau un rifle. El roder atrau la serp Capnevat amb un xiulet fet de baladre, la serp es veu reflectida a l'espill i, creient que és un competidor, obri la boca per a atacar. Aleshores el roder dispara.

A canvi d'haver deslliurat la vila de la serp, els roders podran abandonar l'amagatall i reintegrar-se en la societat.

A la partida de la Cova de la Vall d'Uixó hi trobem la cova amb dues entrades on es desenvolupa una part de la llegenda del Moro Mussa.

El moro Mussa

Sí que és important la cova en la llegenda del moro Mussa. És més, només hi ha una cova a la Vall d'Uixó que complisca les condicions que exigeix la història. El moro Mussa, un personatge sinistre que té atemorida la població, rapta una jove i la colga en una cova de dues boques. Només un conjur la'n podrà traure. Però, abans de pronunciar el conjur, caldrà vèncer el raptor, que s'ha transformat en un monstre híbrid, meitat serp i meitat drac. Un cavaller cristià complirà les condicions i alliberarà la jove.

La cova dels Orgues, tancada amb una porta de ferro, al paratge de la Font de Sant Josep.

Pel que ací ens interessa, la cova està plenament identificada. És una cova de dues boques, ben visible de la població estant, i tan característica que dona el seu nom (*la Cova* per antonomàsia) a la muntanya i a la partida. Quan el cavaller puja cap a la cova a lluitar contra el moro Mussa, el monstre apareix alhora per les dues boques: per una trau el cap, que és el drac, i per l'altra la cua, que és la serp. Quan el drac i la serp es veuen l'un a l'altre, no es reconeixen com a part del mateix monstre i lluiten entre si. El resultat obvi és que moren tots dos i el cavaller pot entrar a la cova i alliberar la donzella.

La identificació entre la llegenda i aquesta cova és tan gran que per a molta gent aquella cova no és tan sols *la Cova*, sinó *la cova del moro Mussa*. És un primer pas perquè es fixe un topònim.

La cova dels Orgues

I la identificació entre una llegenda i una cova concreta també és total en la història de la cova dels Orgues. Aquesta cova es troba a un centenar de metres de l'altra cova més famosa que hem re-

cordat adés, la de la font de Sant Josep. Carlos Sarthou, en la *Geografía general del Reino de Valencia* (1912) explica:

«Muy cerca de esta cueva de San José, está en la misma montaña y cauce fluvial, la llamada *Dels Orguens* (de los órganos).

»Es de más reducidas proporciones que la anterior; estrecha, alta y de facilísima entrada.

»Tiene poco más de cien metros casi en línea recta; sus paredes son de peña brava y en su interior aparecen, en las paredes y techos, nacimiento de estalactitas que, chocando con ellas golpes de piedras, producen sonidos metálicos parecidos á un tímpano, ó notas altas de un piano, con extraña música; además semejan los canalones de un órgano de iglesia las perpendiculares y paralelas estalactitas.»

És a dir, les sèries paral·leles d'estalactites recorden els tubs d'un orgue. És una comparació que es dona en altres coves. Quant al canvi de *òrguens* que diu Sarthou fa cent anys, a *orgues* que diu ara tothom, no és més que un altre exemple de l'atracció dels plurals etimològics en *-ns* cap al model regular en *-s*: *àsens>ases*, *còvens>coves*, *hòmens>homes*, *jòvens>joves*, *màrgens>marges*, *ràvens>raves*, *tàvens>taves*, *tèrmens>termes*... En el parlar actual de la Vall d'Uixó, els únics de tots aquests plurals etimològics que sobreviuen, almenys de manera majoritària i quasi exclusiva, són *hòmens* i *jòvens*.

La llegenda és més aviat una anècdota, conta com es va descobrir que aquesta cova puja per un camí angost cap amunt i ix a l'exterior per una altra cova, la *cova de l'Ermita*, que es troba al costat del santuari de Sant Josep.

Un home que baixa de Fondegulla a la Vall és assaltat per dos bandolers. Fugint d'ells s'amaga en la cova dels Orgues. Els bandolers, en lloc d'entrar-hi, esperen que isca, convençuts que no podrà resistir moltes hores la fam i la set. Però l'home descobreix casualment que, seguint amunt per un passadís estret, la cova té una altra boca al capdamunt de la muntanya. Els lladres resten frustrats i a partir d'aquell moment tothom sap que la cova dels Orgues i la cova de l'Ermita es comuniquen.

Avui dia, per mor de la seguretat, la boca de baix, la dels Orgues, té una reixa que talla el pas i la de dalt, la de l'Ermita, està simplement tapiada.

L'Auela Mareta

Creiem que la llegenda amb més presència en l'imaginari popular de la Vall d'Uixó, amb diverses repercussions en la toponímia, és la que gira al voltant de l'Auela Mareta. És difícil trobar algun valler que no haja sentit parlar d'aquest personatge i probablement la majoria la consideren una bruixa. Intentarem reconstruir el que probablement va passar.

L'any 1949 Octavi Ten va publicar al butlletí de *Escuela de Aprendices* de l'empresa Segarra la narració "L'Agüela Mareta no era cap bruixa". Era una llegenda situada en els dies posteriors a la rendició del castell d'Uixó a les tropes de Jaume I. El valí d'Uixó era al-Azraq, *el Blau*, que vivia amb la filla, Wal-lada, i la mare, Meisuma. La mare de Wal-lada havia mort en el part i fou Meisuma, que era una dona molt bon-

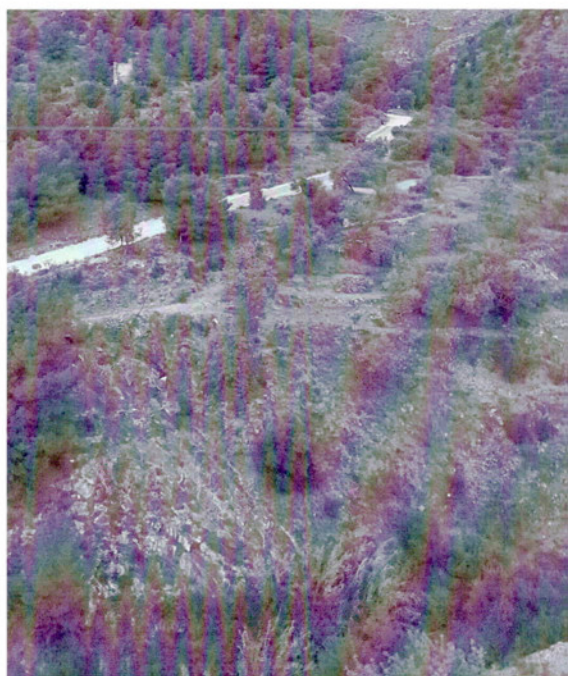
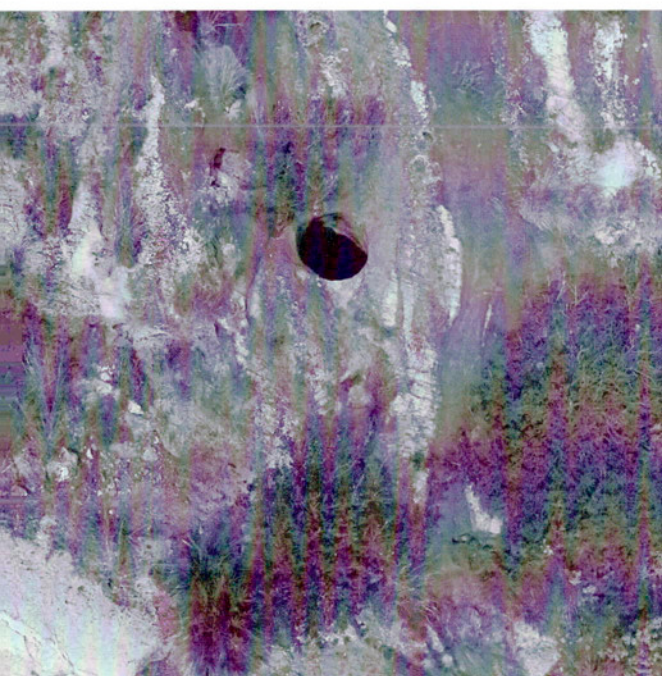
Part del recorregut del barranc de la Mareta aparegut en el transcurs d'unes obres al Poble de Baix de la Vall d'Uixó.

dadosa, qui s'hagué d'ocupar de la criatura; és a dir, va fer d'àvia i de mare, per això el poble la coneixia com *l'Auela Mareta*. Quan el castell d'Uixó pacta la rendició amb Jaume I, Wal-lada s'enamora d'un cavaller cristià i son pare, el Blau, lògicament s'hi oposa, però l'Auela Mareta estima massa la neta i ajuda la parella a escapar. Fugen per un passadís subterrani secret i, al darrer moment, el Blau, que els persegueix, mata per error la pròpia mare, ço és, l'Auela Mareta, a l'eixida del passadís, que és una cova.

L'Escoladora dels Moros

La llegenda continua, mig represa per Octavi Ten en un altre número de *l'Escuela de Aprendices*, amb el títol de "L'Escoladora dels Moros", aquell mateix any i completada amb records dispersos d'altres informants.

Al-Azraq, el Blau, enfurit per la mort de sa mare, mou una revolta dels moros de la serra d'Espadà contra Jaume I. A poc a poc els cristians sotmeten els sollevats, de poble en poble, fins que només resisteix el castell d'Uixó. I ací es planteja la batalla final. El cap de l'exèrcit cristià para en una construcció que, enrunada, encara es pot observar: *la Casota*, del segle XI, segons un cartell que la identifica. Els moros són empesos barranc avall per un pendent rocós que encara es coneix amb el nom de *l'escoladora dels Moros*. Cal dir que, a la Vall, una *escoladora* és un

A l'esquerra, la cova dels Blaus. Dalt, l'Escoladora del Moros.

pendent enllosat de muntanya, relacionat amb el verb *escolar-se*, que és deixar-se caure lliscant per un pendent. Un tobogan, per exemple, seria una escoladora. A la Vall d'Uixó hi ha una altra escoladora que ha generat també el nom d'una partida.

En aquesta escoladora hi ha una gran mortaldat de moros, però uns pocs s'escapen i passen a la muntanya del costat, on es refugien en una cova. Els cristians els troben i els maten a tots. Aquesta cova es diu *dels Blaus*, perquè hi van morir els soldats del Blau.

El gat negre

En aquestes històries de l'Auela Mareta i l'escoladora dels Moros ja trobem un passadís subterrani i dues coves. Però, amb el temps, l'Auela Mareta deixa de ser una velleta bondadosa i s'ha tornat una bruixa que viu en una cova. Potser una mora morta en una cova havia de ser necessàriament un personatge negatiu per als cristians que, com a vencedors, ocupaven el territori. Tanmateix aquesta revisió de la història, que feia pervers un personatge bo, queia en una contradicció perquè mantenia un nom de reminiscències positives i tendres, *Auela Mareta*, per a un personatge que havia esdevingut negatiu.

Així tenim una altra llegenda sense relació amb l'anterior. Tres amics espion la bruixa i descobreixen que a les nits es transforma

La formació
rocosa de la Boca
del Fardatxo.

en un gat negre que escolta les converses dels veïns. Li atribueixen també desgràcies que ocorren al poble i a la fi l'atrapen, li escorcollen la cova i comproven que, efectivament, es dedica a la bruixeria. En càstig, la llancen a la mar; però la bruixa, en venjança, torna a aparèixer de les entranyes de la terra, ara transformada en un rèptil de pedra: és la *Boca de Fardatxo* que recordàvem al principi.

Almenys un parell de coves meresqueren l'honor de ser atribuïdes popularment a l'Auela Mareta, totes dues eliminades per les transformacions urbanes: una, al barranc de l'Horteta, desaparegué fa pocs anys quan s'entubà el barranc al pas entre les cases; l'altra, al centre del poble, era l'entrada al barranc subterrani que travessava (travessa encara) el poble de nord a sud. Aquest túnel, fet de pedres amb sostre de volta, es degué fer al segle XVIII, quan el Lloc de Baix cresqué cap al Centre i s'urbanitzà el carrer Nou i devia tindre poc més de cent metres; amb el creixement urbà el túnel també ha anat creixent i ara arriba fins al riu, prop d'un quilòmetre més avall. Aquest barranc —vet ací la

sorpres— en mapes de principis del segle XX rep el nom de *barranc de la Mareta*. Un llibre del 1946 (*Aportación para una geografía e historia de Vall de Uxó hecha por los alumnos de las escuelas nacionales*, imprès a Castelló de la Plana per Hijos de F. Armengot de Castelló) encara li dona aquest nom. Precisament el novembre del 2018 es demolí una casa al centre del poble i deixà a la vista la volta d'aquest barranc.

En conseqüència, tenim cinc topònims relacionats amb l'Auela Mareta, una llegenda que, suposem, no arribarem a saber mai fins a quin punt es basa en fets històrics i quanta dosi de recreació literària ha assimilat al llarg del temps. Són el *barranc de la Mareta*, l'*escoladora dels Moros*, la *Casota*, la *cova dels Blaus* i la *Boca de Fardatxo*.

Conservació de les llegendes

Nosaltres devem ser l'última generació que ha rebut gran part de rondalles i llegendes pel sistema tradicional, és a dir, contades a la vora del foc o en amables reunions de familiars i veïns, no a través de llibres o de mitjans audiovisuals. Això no vol dir que les històries que ens han arribat no hagen rebut influències literàries, però el poble les transmetia per via oral i així és com les havíem conegudes nosaltres, amb les excepcions comentades de la versió bondadosa de *L'Auela Mareta* i de part de *L'Escoladora dels Moros*, que Octavi Ten havia escrit. Tanmateix la nostra infantesa transcorre passat l'equador del segle XX, les cases encara no tenen televisors, o n'hi ha molt poques que en tinguen, però la Vall d'Uixó ja ha emprès el camí industrial, l'espardenyeria tradicional està a punt de desaparèixer i l'agricultura, de secà, com exigeix el clima, avança fortament cap al regadiu, sense que això evite la tendència creixent a fer-ne una activitat complementària. Tots aquests canvis, profunds i ràpids, afecten notablement la memòria popular; de fet, l'esborren en gran part. Per això les narracions ens arriben fragmentades, incompletes i sovint inconnexes. Com lamentem no haver tingut un mossèn Alcover que, seixanta o setanta anys abans, s'haguera interessat a escoltar els seus veïns i haguera passat al paper tota aquesta riquesa!

Nosaltres vam créixer amb aquestes històries i, a més, ens vam interessar per espigolar les restes de memòria que quedaven en els vells del poble. Així vam rescatar anècdotes, rondalles i llegendes que valia la pena conservar i dignificar.

Tractament de les llegendes

Vam publicar aquestes llegendes en un llibre, *Vora el riu d'Uixó*, que edità l'Ajuntament de la Vall d'Uixó el 1994; anys més tard, el 2015, el reedità l'editorial Bromera, amb un altre títol, *Els fils de la memòria*. Per arribar a la publicació vam haver de resoldre no pocs dubtes. Òbviament, la salvació de les llegendes tenia una primera part de recull, però aquesta l'havíem mig feta quasi inconscientment, al llarg d'anys d'escoltar veïns i familiars i d'interessar-nos per aquestes qüestions; més

que de recollir històries, la tasca era de posar en comú els reculls respectius. Tenia més dificultat la disjuntiva que es presentà tot seguit: calia deixar les parts tal com les havíem trobades, amb la màxima fidelitat, com fan els arqueòlegs, i les exhibiríem com a peces de museu, venerables però inútils, o intentàvem recompondre el conjunt, ajudant-nos si convenia de la imaginació, i intentàvem que aquest conjunt tornés a tindre ús?

La nostra opció era la segona, el nostre interès per aquestes històries era, tant com recuperar-les, donar-les a conèixer als altres veïns, tornar-les a l'imaginari popular, és a dir, refer la transmissió, que s'havia interromput quasi completament. Això exigia donar coherència a les històries, vestir-les i adornar-les. En altres paraules, fer literatura.

A partir d'ací, les altres decisions ja eren "tècniques", per dir-ho així. Per exemple, novel·lar una llegenda, per a nosaltres, és un exercici de contenció: com que el que interessa és que la narració avanci, no et pots esplaïar en característiques dels personatges, físiques o psicològiques, ni en descripcions d'ambients; t'has de limitar a aquelles indispensables per a crear una atmosfera i justificar una acció. En això, doncs, les limitacions són semblants a les de les rondalles. Però el to de la llegenda ha de ser molt diferent de la rondalla, almenys tal com nosaltres la concebíem en aquell moment, ja que la rondalla pretén atraure i mantindre l'atenció dels infants i nosaltres adreçàvem les narracions a persones adultes. Així podíem ampliar les veus de la narració, donant pas als personatges a l'hora de contar les històries, o ens permetíem de fer un canvi radical d'estil contant la llegenda de l'escoladora dels Moros en versos decasíl·labs monorims amb cesura en la quarta síl·laba, a l'estil de Verdager en el *Canigó*...

Però aquests detalls i aquestes decisions, ben discutibles, se'n van de l'objectiu d'aquesta exposició, que era simplement recordar la importància de les coves (i, amb elles, de les balmes, els refugis i els passadissos subterranis) en la història i en el record dels veïns de la Vall d'Uixó.